

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ ҲУҚУҚ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАРИ

*Джабборова Юлдуз Джуманиязовна,
Тошкент педиатрия тиббиёт институти Ижтимоий фанлар, педагогика
ва психология кафедраси*

Аннотация. Мазкур мақолада буюк аллома, Туркистон жадидларининг раҳнамоси, серқирра истеъдод соҳиби ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотлари ва таълим-тарбияга оид қарашлари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: жадидчилик, ҳуқуқ, миллий озодлик ҳаракати, сайловлар, лойиҳа, давлат судлари, ҳуқуқий давлат, мустақиллик, янги мактаб, миллат маънавияти, таълим - тарбия.

THE REFORMS OF MAHMUDKHOJA BEHBUDI IN THE FIELD OF LAW

*Djabborova Yulduz Jumaniyazovna,
Tashkent Pediatric Medical Institute, Department of Social Sciences, Pedagogy
and Psychology*

Abstract. This article examines the reforms in the field of law and views on education of Mahmudhoja Behbudi, a great scholar, the leader of modern Turkestan, a great talent and a public figure.

Key words: struggle, law, national liberation movement, elections, project, state courts, rule of law, independence, new school, national spirituality, education.

РЕФОРМЫ МАХМУДХОДЖИ БЕЙБУДИ В ОБЛАСТИ ПРАВА

*Джабборова Юлдуз Джуманиязовна,
Ташкентский педиатрический медицинский институт, кафедра
социальных наук, педагогики и психологии*

Абстрактный. В данной статье рассматриваются реформы в области права и взгляды на образование Махмудходжи Бехбуди, крупного ученого, лидера современного Туркестана, большого таланта и общественного деятеля. Ключевые слова: борьба, право, национально-освободительное движение, выборы, проект, государственные суды, верховенство закона, независимость, новая школа, национальная духовность, образование.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг бош мақсади инсон манфаати ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, унинг қадри ва қаддини кўтаришдир. XX аср бошида Туркистон жадидчилик ҳаракатининг бош мақсади ҳам миллий озодлик ва халқ эрки учун курашишдан иборат эди. “Жадидлар томонидан ташкил этилган янги усулдаги мактаблар, театр, кутубхона ва музейлар, газета ва журналлар, Туркистон фарзандларини чет элларга ўқишга юбориш мақсадида тузилган хайрия жамиятлари халқимизни неча асрлик ғафлат уйқусидан уйғотди, миллий озодлик ҳаракати учун беқиёс куч берди. Афсуски, юртимизда большевиклар диктатураси ўрнатилгани, чор мустамлакачилик сиёсати янгича шаклда давом эттирилгани маърифатпарвар боболаримизга ўз мақсад-муддаоларини тўлиқ амалга ошириш имконини бермади. Лекин уларнинг

эзгу орзу-ниятлари халқимизнинг қон-қонида, тарихий хотирасида сақланиб қолди ва хануз яшамоқда, десак, айна ҳақиқатни айтган бўламиз. Шу маънода, бугунги кунда бутун халқимизнинг қалбидан чуқур жой олган, умуммиллий ҳаракатга айланиб бораётган “Янги Ўзбекистон” ғояси замирида ана шундай улуғ аждодларимиз, умуман олганда, миллий тарихимизда Биринчи ва Иккинчи уйғониш даврларига асос солган аллома боболаримизнинг орзу-интилишлари ва армонлари ҳам мужассам, десак, адашмаган бўламиз” [1], -деб Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев “Янги Ўзбекистон” газетасига берган интервьюсида тўғри таъкидлагандилар.

Улуғ маърифатпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатининг энг йирик намояндаси, ўлка жадидларининг тан олинган раҳнамоси, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясини бошлаб берган биринчи драматург, театршунос, ношир, журналист - буюк салоҳият ва заковат эгаси эди. У тарихимизнинг ғоят оғир ва зиддиятли бир даврида яшади, инқироз ва турғунлик, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни ҳолдан тойдирган пайт эди.

Беҳбудий 1875 йилда Самарқандда, зиёли оиласида дунёга келган. Отаси Беҳбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томонидан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шоҳмурод замонида (1785–1800) Самарқандга келиб қолган. Отасининг вафотидан сўнг ёш Маҳмудхўжа тоғаси, қози Муҳаммад Сиддиқ тарбияси ва қарамоғида ўсиб вояга етади, 18 ёшидан қозихонада мирзолик қила бошлайди. Ўз устида қунт билан ишлаб, шариатнинг юксак мақомлари – қози, муфти даражасигача кўтарилади. Ҳаж сафарига бўлган вақтида (1899-1900й.) Арабистон, Миср, Туркияни кезиб чиқади. Исмоилбек Гаспираниннинг “Таржимон” ва бошқа тараққийпарварлик ғояларини тарғиб қилувчи газета ва журналлар билан танишади. Улар таъсирида Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келишига сабабчи бўлади.

Академик Б. Назаровнинг фикрича, “Жадидчилик давлат, тузум, бошқарувни ислоҳ этиш, ва миллатни ривожлантириш орқали, умуман жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган ғоялар ва аниқ амалий тадбирларни ўзида мужассаамлантирган тизим экани барчага аён. Шундай экан,бу тизим жаҳон цивилизациясида ниҳоятда катта рол ўйнаган Туркистондек улкан тарихий бир ўлкада кўп асрлар давом этиб келган ҳаётнинг шарқона тарзини сақлаган ҳолда, уни Ғарб ва Оврупа тараққиёти натижалари билан бойитишни кўзлаганини ҳамда XX аср тонгида янгича яшамоқни вужудга келтириш усуллари излаганини, истибдод шароитида ўз тақдирини ўзи белгилаш йўлида курашга киришганини кўрсатувчи сертармоқ ва мураккаб жараёнларни ўзида ифода этди” [2].

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1903 йилда Самарқанд яқинидаги Ҳалвойи қишлоғида Ажзий, Ражаб амин қишлоғида Абдулқодир Шакурий билан ҳамкорликда янги мактаб очади. Шу йили Қозон ва Уфага бориб, у ердаги янги усул мактаблари билан танишади, татар зиёлилари билан маърифий-адабий алоқани йўлга қўяди. Кейинчалик Шакурийнинг Ражаб аминдаги мактабини Самарқанддаги ўз ҳовлисига кўчириб келади. ”Сўнгра бу мактаблар учун «Рисолаи асбоби савод»(1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Китобат ул -атфол» (1908), “Амалиёти ислом” (1908),»Тарихи ислом» (1909), «Эҳтиёжий миллат» сингари китобларни яратди” [3].

Атоқли маърифатпарвар олим Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилигининг энг йирик намояндаси, ўлка жадидларининг тан

олинган раҳнамоси, янги мактаб ғоясининг назарийтчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясининг тамал тошини қўйган биринчи драматург, ношир ва журналист эди. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшаб, ижод қилди. Олим “Туркистон жадидчилик ҳаракатининг қарвонбошисидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида 20-йилларда маҳаллий матбуотда Садриддин Айний, Ҳожи Муин ибн Шукрулло, Лазиз Азиззода каби замондошлари томонидан бир қатор мақола, хотиралар эълон қилинган”[4].

Дарҳақиқат, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси Маҳмудхўжа Бехбудий миллий журналистика, миллий адабиёт, миллий таълим билан бир қаторда миллий давлатчилик тараққиётига ҳам улкан ҳисса қўшди. Унинг раҳбарлигида жадидлар миллий давлатчилик қуриш учун ҳаракат қилдилар. Яъни, ягона Туркистон бирлиги учун курашдилар ва миллий мустақиллик ғоясига асос солдилар. Озодлик, миллий ғурур каби унутилган қадриятларни тиклашга уриндилар. Шу ўринда Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Қонуни Оврүпо” (“Европа қонунлари”) мақоласини тилга олиш мумкин. Унда Бехбудий ўз халқининг тараққиётини нафақат маърифат билан балки сиёсий ўзгаришлар, мустақилликка эришиш билан боғлаган.

Атоқли тарихчи олима, профессор Д. Алимованинг фикрига кўра: ”Бехбудий ўзининг “ Қонуни Оврүпо“, “Ҳақ олинур, берилмас !”, “Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа ” мақолаларида Туркистонда вужудга келган ҳуқуқ соҳасидаги оғир вазият ҳақида ёзади. Шунингдек, ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишни элликбоши ва қозиларнинг ихтиёрига бутунлай топшириб қўйилганлиги оқибатида, улар нафақат диний, балки маиший масалаларни ҳам порахўрлик асосида ҳал қилаётганлари учун рус ҳукуматини танқид қилади.

Бехбудийнинг ислом шариатида Россия сиёсати ва рус маданиятига мувофиқ келмайдиган, лекин мусулмонлар талабларига жавоб берадиган қонун – қоидалар бор эканлигига имони комил. Ислом қонунчилигига оид чуқур билимларга эга бўлиш, унга қонунбузарликларни, қозилар томонидан шахсий манфаатлари йўлида шариат нормаларини сохталаштириб талқин этишларини аён кўриб туришига имкон берган “[5].

Бехбудий ўз мақоласида кераксиз ва зарарли урф - одатлар ҳақида ёзади, айниқса дабдабали тўй ва дафн маросимларини назарда тутиб уларга кетадиган сарф - харажатларни бутунлай ортиқча ҳисоблайди. Исрофгарчилик яхшиликка олиб келмайди, ўша маблағни фарзандларининг илм олишлари учун сарфлаганингиз маъқул, дейди. Истиклолчи жадидлар эътибор берган асосий масалалардан яна бири, миллий руҳни тарбиялаш ва мустақамлашдан иборат бўлди. Жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари мустақилликка эришишнинг асосий йўлларида бири , ҳукумат ва бошқа давлат корхоналари, идора ва муассасалари раҳбар кадрларини маҳаллий кадрлар билан алмаштиришдан иборат деб билди. Бехбудий миллий озодлик ҳаракатидаги тарқоқлик қайтадан мустамлакага олиб келишини жуда яхши тушунган. Унинг назарида мустақиллик йўлидаги муҳим шартлардан бири кекса авлод билан ёшларнинг бирлашувидир. У шариат қонунлари билан бир қаторда Европа мамлакатларининг қонунларини ҳам яхши билган. Зеро, “Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа” мақоласида қозилик судлари тизимини бекор қилиш, уларнинг ўрнига Туркистондаги 5 та вилоятнинг ҳар бирида апелляция комиссияси ташкил этилган давлат судларини тузиш зарур эканлигини таъкидлайди”[5].

Бехбудий миллий давлатчиликка, шариат қонунларига, яъни фикҳ илмига, миллий журналистика ва адабий танқидга, ёшларнинг таълим олишига катта

эътибор берган. Жамият ва даврнинг хусусиятларни англашга интилди. Бу мавзуда туркум мақолалар ёзди. У доимо миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларни бошқалар билан тенг муҳокама эта олади, деган фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам тарихга ва илмга алоҳида эътибор берди. У ўз асарларида ёш авлод маълумотли, маданиятли бўлиши, улар шеър ва мақолалар ёзиш, ёд олиш кўникмаларига эга бўлишлари зарур деб ҳисоблади ва “Падаркуш” каби сахна асарлари орқали миллат болаларини етук истеъдодли қилиш учун жон куйдирди. Маҳмудхўжа Бехбудий ўзбек миллатининг чинакам фидойиларидан бири эди. Жадидлар Туркистон халқларининг шаъну шавкатини ҳимоя қилдилар, Мустиқлик учун курашдилар. Ўзининг миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ, она тили, янги усул мактаблари, комиллик тарбияси, таълим ва шарқона одоб, маданий мерос ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди. Бу мавзуларда 300дан ортиқ мақолалар ёзди.

Маҳмудхўжа Бехбудий учун биринчи навбатда мактаб – таълим ва тарбия ўчоғи бўлган. Шунинг учун у Туркияда ҳам, араб шаҳарларида ҳам мактаб ва дорилфунунлар аҳволи билан кўпроқ қизиқди. Янги мактаблар учун улардан кўп нарсалар ўрганди. У шундай дейди: “Илм-маърифатсиз ҳеч бир миллат... ҳаёт майдонида тура олмас. Хоҳ у миллат ҳоким ва хоҳ ул миллат маҳкум бўлсин, илм-маърифатдан маҳрумлиги у учун бошқа санъат ва ҳунар тожи бўлган миллатларнинг оёғи остида эзилурға мажбурдирлар. Бой бўлган миллат албатта дунёда яшай оладур. Ҳунарли ва бой бўлмоқ учун нима лозимдур? Албатта, илм ва маърифат лозимдур”[6].

Мутафаккирнинг энг машҳур “Падаркуш” драмаси 1911 йилда ёзилган бўлиб, у ўзбек драмачилигининг биринчи намунасидир. Роса қаршиликларга учраб орадан икки йил ўтгач, яъни 1913 йилда китоб ҳолида нашр қилинади. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган биринчи асар сифатида баҳолайдилар.

“Падаркуш” дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 йилнинг январида сахнага қўйилди. Халқ бу асарни жуда катта қизиқиш билан кутиб олди. Маҳаллий газеталар спектаклни кўришни истаган одамлар ниҳоятда кўплиги, “белат” йўқлиги, томошабинлар тик оёқда бўлса ҳам “театру” кўриш орзусида эканликлари ҳақида ёзарди.

Тошкентда 1914 йилнинг 27 феввалида буюк маърифатпарвар олим Абдулла Авлонийнинг “Турон” труппаси томонидан сахнага қўйилди. Ва тез орада Туркистоннинг барча шаҳарларида намойиш этилди. Драмада жаҳолат, илмсизлик, тарбиясизликка қарши маърифат улуғланади. Муаллиф ўқимаган боланинг ҳолини, аянчли оқибатларини ёритишни мақсад қилиб олади. Бехбудий ёшлар таълим олиши ва камолга етишида ижтимоий ва оилавий муҳит алоҳида ўрин тутганини «Падаркуш» драмаси негизига жойлаштиради. Унда қахрамонлардан бирининг тилидан ўз ғоясини “Бизларни хонавайрон, беватан ва банди қилган тарбиясизлик ва жаҳолатдир, беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақирлик ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидир” деган маънони англатади.

“Падаркуш” сўзи луғавий жиҳатдан “ота қотили” деган маънони билдиради. Драмада Бой, унинг ўғли Тошмурод янги фикрли Домла, русча таҳсил олган Зиёли, бойнинг мирзаси Хайрулло, бойнинг қотили бўлган Тангрикул ва бошқа образлар қатнашади. Драматург илгари сурган маърифатпарварлик ғояси шу образларнинг ўзаро суҳбатлари, баҳс - мунозаралари жараёнида намойён бўлади. Муаллиф иштирокчиларни таърифлар экан Зиёлига миллатчи мусулмон деган сифат беради. Бу ўринда миллатчи сўзини «миллатпарвар» тарзида тушуниш лозим. Чунки Зиёли табиатида мусулмончилик ҳам, миллатпарварлик ҳам жамланган.

Беҳбудий маънавият фидойиси сифатида миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни ўзи ва ватандошлари учун комиллик белгиси деб биларди. Профессор Б. Қосимовнинг фикрича, “Ойна” журналининг биринчи сонидаёқ “Икки эмас, тўрт тил лозим” деган мақола билан чиқиб, ўзбек, тожик, араб, рус ва ҳатто бирор узоқ хориж, (мас., француз) тилини билиш шарт, деб ҳисоблади”[7]. Беҳбудий ёшларни илм олишга, кўп китоб ўқишга, хорижий тилларни ўрганишга ва илмий фикрлашга ундар экан, бу хусусиятлар миллий озодлик ва мустақил давлат тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этишини қайта-қайта таъкидлайди.

Муҳтарам Президентимиз Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига йўллаган табригида Маҳмудхўжа Беҳбудий номидаги стипендияни таъсис этишни таклиф қилди: «Биз бўлғуси журналистларимиз чуқур билим ва касб маҳоратини, она тилимиз билан бирга чет тилларни, фаол фуқаролик позициясини, ахборот-коммуникация технологиялари, нотиклик малакасини пухта эгаллашларига алоҳида эътибор қаратишимиз зарур. Ана шундай етук кадрларни тайёрлашда энг аввало ўзимизнинг бой маънавий меросимизга таянсақ, албатта натижа бўлади. Бу борада жадидлар, хусусан, улуғ аллома ва публицист Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг миллий журналистика мактаби айниқса муҳим аҳамиятга эга. Сиз азизларнинг бугунги касб байрамингиз баҳона бир эзгу таклифни илгари сурмоқчиман. Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети талабалари учун Маҳмудхўжа Беҳбудий номидаги стипендияни таъсис этсак, ўйлайманки, бу ҳам ёшларимизни миллий ғоя руҳида тарбиялашга хизмат қилади»[8].

Улуғ аллома Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳар қандай ҳуқуқий давлатнинг негизида адолат ва демократия, миллий ғурур ва бағрикенглик бўлиши зарурлигини қонуний асослаган. Ҳар бир жамият ўз аъзоларининг етуклиги, баркамоллиги, салоҳияти билан фахрланади. Чунки, комил инсонлар кўп бўлган жамият ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан гуллаб яшнади. Буюк маърифатпарвар, улуғ аллома ва жамоат арбоби, ўзбек драматургиясининг асосчиси Маҳмудхўжа Беҳбудий асарлари мустақиллик шароитида маънавий-маърифий тарбиянинг асоси бўлиб хизмат қилмоқда. Биз, мустақил юрт фарзандлари, бундан бир аср аввал, ўз ҳаётларини хатарга қўйиб озодлик учун курашган маърифатпарвар боболаримиз билан фахрланамиз.

Фойдаланилган адабиётлар :

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон” газетаси бош муҳаррири С.Дониёровнинг саволларига жавоблари. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. “Янги Ўзбекистон” газ. 2021йил, 17 август.

2. Назаров Б. Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.: 1999. -Б.4.

3. Шарипов Р. Жадид адабиётида янгиланиш, ислоҳот ва мустақиллик учун кураш. Т., 2005. 89-б.

4. Қосимов Б. Карвонбоши. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Т., 1999. –Б.6.

5. Алимова Д. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидлар тафаккури. Жадидчилик: Ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.: “Университет”, 1999. Б. -49.

6. М.Беҳбудий Танланган асарлар. “Маънавият”, Т. 1997. 73-б.

7. Қосимов Б. Маслакдошлар. Т., 1994. 17-б.

8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига йўллаган табриги. uza. uz 27. 06. 2020й.